

Д.В. Каменський*

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КОРПОРАЦІЙ ЗА ВЧИНЕННЯ ФЕДЕРАЛЬНИХ ЗЛОЧИНІВ У США: ВИХІДНІ ЗАСАДИ

Чи слід запроваджувати кримінальну відповідальність юридичних осіб в Україні? Наукові дискусії навколо цього актуального правового питання продовжуються й нині, незважаючи на однозначний зміст ст. 18 Кримінального кодексу України, яка визнає суб'єктом злочину лише фізичну осудну особу, яка досягла відповідного віку кримінальної відповідальності. Нагадаємо, що у проекті КК, підготовленому за завданням Комісії Верховної Ради України 12-го скликання з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю авторським колективом на чолі з проф. В. Смітійком, пропонувалось визнати юридичну особу суб'єктом злочинів проти миру і безпеки людства, здоров'я населення, проти держави, у сферах природокористування і господарської діяльності. Аналогічна ситуація із обговорення можливості запровадження інституту юридичної особи як суб'єкта злочину свого часу мала місце під час прийняття Кримінального кодексу Російської Федерації¹.

Існують різні аргументи прибічників і супротивників ідеї визнання юридичної особи суб'єктом злочину, і всі вони, безперечно, заслуговують на увагу і ретельне дослідження з метою вироблення власної точки зору. Залишаючи осторонь аналіз цих діаметрально протилежних позицій з огляду на іншу тематику запропонованої статті, необхідно констатувати, що інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб відомий правовим системам таких цивілізованих держав, як, зокрема, Великобританія, Франція, Німеччина, Швеція, Норвегія, Канада, Австралія, Японія, США. Остання країна, на думку більшості експертів, є безумовним лідером у контексті фундаментальності доктринальної і законодавчої розробки правових принципів і норм, що в сукупності складають інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб (корпорацій). Не сприймаючи таку позицію за аксіому, пропонуємо наступні рядки роботи присвятити кримінально-правовій характеристиці окремих положень даного інституту за федеральним законодавством США, посилаючись на теоретичні аспекти кримінально-правової доктрини цієї держави, відповідні положення федерального кримінального законодавства, позиції американських науковців, а також рішення федеральних судів. Автор цих рядків переконаний, що вивчення особливостей притягнення корпорацій до кримінальної відповідальності у США привнесе нові аргументи та пропозиції у дискусію щодо запровадження інституту юридичної особи як суб'єкта злочину в КК України, яка триває впродовж останніх років.

Ознайомлення із науковими публікаціями вітчизняних і російських авторів, що присвячені проблемам запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, дозволяє дійти висновку про достатньо високий рівень наукової розробки даної тематики. Так, юридична природа і загальні положення інституту юридичної особи як суб'єкта злочину взагалі або певних видів злочинів зокрема розглядалися у роботах М. Бажанова, Є. Віноградової, Б. Волженкіна, О. Дудорова,

© Каменський Д.В., 2006

* старший викладач кафедри кримінального права та кримінології Академії управління та інформаційних технологій "Азовський регіональний інститут управління"

¹ Віноградова Е. Юридические лица должны нести ответственность за экологические преступления // Российская юстиция. — 2001. — № 8. — С. 62.

І. Козочкіна, А. Нікіфорова та деяких інших науковців². Беручись за написання даної статті, автор ставив на меті дослідити ті специфічні доктринальні і законодавчі положення про кримінальну відповідальність юридичних осіб у США, які раніше не розглядались у роботах названих вище вчених.

Концепція колективної (у вузькому розумінні, корпоративної — *авт.*) кримінальної відповідальності знайшла позитивне відображення у кримінально-правових доктринах багатьох цивілізованих країн світу, про що вже згадувалось вище. Як свідчить практика застосування даного інституту, і науковці, і представники правозастосовчих органів виправдовують можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності у разі вчинення особливо небезпечних злочинів проти суспільних інтересів, що характеризуються особливо великим розміром завданої шкоди. На наш погляд, раціональним є диференційований підхід щодо притягнення юридичних осіб до відповідальності: національне законодавство повинно містити не лише кримінально-правові, а й цивільно-правові, адміністративно-правові, фінансові та інші види санкцій. Такий комплексний правовий захист є оптимальним з точки зору відповідності примусових заходів юридичної відповідальності характерові та наслідкам порушення, скоєного юридичною особою.

Про актуальність і практичну орієнтованість дослідження особливостей притягнення корпорацій до кримінальної відповідальності в США переконливо свідчить такий історичний факт. Наприкінці 70-х — початку 80-х років минулого століття, у період невизначеності подальшої кримінально-правової політики держави, коли за ініціативою Міністерства юстиції США було здійснено невдалу спробу прийняти цілком новий федеральний Кримінальний Кодекс, фахівцями відділу правової політики даного відомства був реалізований проект з вивчення динаміки і тенденцій корпоративної злочинності у Сполучених Штатах Америки³. Результат дослідження виявився негативним вдвічі: по-перше, було встановлено, що більшість норм регулюючого корпоративного законодавства є неефективними; по-друге, виявилось, що існуюча система кримінальної юстиції через ряд серйозних вад не здатна у випадку з корпораціями реалізувати одну з основних функцій — каральну. І хоча проведене дослідження не призвело до подальшої широкої дискусії у юридичних колах із пошуком дієвих механізмів подолання виявлених недоліків кримінального переслідування корпорацій, протягом останніх років науковий і практичний інтерес до цієї проблеми знову виріс. Спрацьовує давнє правило: краще пізно, ніж ніколи.

Перш ніж перейти до кримінально-правової характеристики інституту корпорацій, необхідно проаналізувати зміст цього юридичного поняття. Федеральне законодавство Сполучених Штатів передбачає такі організаційно-правові форми суб'єктів господарської діяльності: 1) особисте підприємство (частково схоже на відомий вітчизняному господарському праву інститут приватного підприємства); 2) товариства з повною відповідальністю; 3) товариства з обмеженою відповідальністю; 4) корпорації. Корпорації вважаються повноправними суб'єктами підприємницької діяльності, що відокремлені від їх власників — «акціонерів», які володіють акціями основного капіталу. Про відносну самостійність статусу корпорації свідчить, зокрема, той факт, що корпорація, згідно з положенням 14 поправки до Конституції США, має право на переслідування в судовому

² Бажанов М.И. Уголовное право Украины: Общая часть. — К., 1992; Виноградова Е. Юридические лица должны нести ответственность за экологические преступления // Российская юстиция. — 2001. — № 8. — С. 62-64; Волженкин Б.В. Уголовная ответственность юридических лиц. — СПб., 1998; Дудоров О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — № 2. — С. 133-141; Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. — М.: Институт международного права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2001. — С. 143-147; Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. — М.: АО «Центр ЮриИнфоР», 2002. — 204 с.

³ Office of Legal Policy of the United States Department of Justice, Decriminalization of Regulatory Violations (1983) // www.usdoj.gov/opl.

порядку у разі порушення її прав. Крім того, акціонери корпорації, як правило, не несуть персональної відповідальності за її зобов'язання та заборгованості. Щодо нормативного регулювання діяльності американських корпорацій, то воно визначається Типовим законом про корпоративну діяльність (Model Business Corporation Act — MBCA), а також Переглянутим Типовим законом про корпоративну діяльність (Revised Model Business Corporation Act — RMBCA)⁴.

Необхідно зауважити, що федеральне законодавство США передбачає два основних види корпорацій: А-корпорації та S-корпорації, оподаткування яких регулюється підрозділами “А” та “S” Кодексу внутрішніх доходів США (далі у цій статті — Податковий кодекс або ПК) відповідно. Для S-корпорацій передбачено пільговий режим оподаткування — вони не є платниками прибуткового податку з корпорацій. У таких підприємствах сплачуються лише прибуткові податки з фізичних осіб — акціонерів. Однак така організаційно-правова форма як S-корпорація розрахована переважно на ведення малого та середнього бізнесу через суттєві законодавчо встановлені обмеження: кількість акціонерів не повинна перевищувати 75 осіб; акціонерами повинні бути лише резиденти; корпорація може здійснювати емісію лише одного виду акцій тощо⁵. Щодо А-корпорацій таких обмежень немає, що автоматично дозволяє їм залучати необмежену кількість акціонерів, у тому числі нерезидентів, для збільшення власного капіталу. Однак ці суб'єкти підприємницької діяльності, на відміну від S-корпорацій, є платниками федерального податку на прибуток корпорацій і, відповідно, можуть визнаватись суб'єктами тих податкових злочинів, які порушують встановлений порядок нарахування та сплати цього обов'язкового платежу.

Обґрунтовуючи доцільність притягнення юридичних осіб, а точніше — корпорацій до кримінальної відповідальності, американські криміналісти наводять наступні аргументи, які, на наш погляд, є резонансними. Важко заперечити, що і фізичні, і юридичні особи — штучні правові утворення, здатні на волевиявлення у вигляді певної поведінки, що регулюється нормами національного законодавства. З числа всіх передбачених федеральним законом юридичних утворень саме корпорація має унікальний юридичний статус сукупного неперсоніфікованого волевиявлення осіб, що входять до її складу, тобто акціонерів. Саме цим колективним статусом обумовлений значно вищий і досконаліший виробничий, фінансовий, господарський і, звичайно, правовий режим корпорації порівняно із правоздатністю фізичної особи чи, скажімо, товариства з обмеженою відповідальністю. Через цю особливість своєї юридичної природи корпорації здійснюють суттєвий вплив на суспільно-правові відносини у державі. У кримінально-правовому контексті це означає, що корпорації є потенційними носіями значно більшої суспільної небезпеки для охоронюваних законом правовідносин, ніж фізичні особи. Остання обставина й обумовлює необхідність прийняття відповідних норм превентивного, охоронного і карального характеру, які покликані ефективно “оберігати” суспільство в цілому й окремих його законослухняних представників від злочинів та інших порушень із боку корпорацій. Сполучені Штати, як і ряд інших розвинутих країн світу, після багаторічних дискусій і експериментів, обрали шлях, який полягає у наданні корпораціям статусу суб'єкта злочину. Таким чином, кримінальна відповідальність корпорацій стала новим видом державного контролю за їх діяльністю. Не маючи на меті висвітлити процес запровадження кримінальної корпоративної відповідальності в рожевих тонах, зазначимо, що практична реалізація цього інституту супроводжується рядом гострих проблем і потребує постійного вдосконалення. Так, упродовж останніх десятиріч ХХ-го ст. спостерігалась тенденція “штучної” криміналізації тих порушень з боку корпорацій, за які раніше

⁴ Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. — К.: Україна, 1999. — С. 481.

⁵ Толстопятенко Г.П., Федотова И.Г. Налоговое право США. Терминология. — М.: Издательский центр “Анкил”, 1996. — С. 45-46.

накладались цивільно-правові чи адміністративно-правові стягнення. Очевидною була невідповідність виду юридичної відповідальності характерові скоєних правопорушень.

Загальноправовий принцип кримінального переслідування корпорацій, що був вироблений американською прокурорською практикою, полягає у такому: не можна нехтувати можливістю притягнення корпорацій до кримінальної відповідальності, спираючись на їх штучну і дещо аморфну природу; одночасно не слід занадто посилювати кримінальне переслідування корпорацій, оскільки безпідставність такого переслідування може мати негативні соціально-економічні наслідки для суспільства і держави в цілому. Тобто американські правозастосовувачі реалізують виважену і прогнозовану тактику при притягненні корпорацій до юридичної відповідальності. Одночасно виокремлюють ряд стратегічних напрямків, так би мовити, федеральної програми кримінального переслідування корпорацій, що, на думку американських фахівців, матиме позитивний вплив на розвиток суспільних відносин в цілому і правозастосовчої практики зокрема. Основним напрямком такої програми є протидія так званій “білокомірцевій” або економічній злочинності корпорацій, яку складають суспільно небезпечні діяння, що посягають на економічні відносини між бізнес-структурами і на економічну безпеку держави. Серед проявів такої злочинної діяльності можна виокремити легалізацію коштів, здобутих злочинним шляхом, шахрайства на фондовому ринку, а також на ринку страхових і банківських послуг, фіктивні банкрутства, створення і діяльність фіктивних комерційних структур, злочинні посягання на бюджетно-фінансову систему США, порушення вимог антимонопольного законодавства, виробництво та реалізацію недоброякісної продукції, утилізацію небезпечних речовин, що призводить до отримання нелегальних надприбутків і одночасного погіршення стану навколишнього середовища, тощо. На думку представників державного обвинувачення США, притягнення корпорацій до кримінальної відповідальності сприяє примусовій реалізації превентивної та одночасно заохочувальної функції федерального кримінального закону: таким способом федеральний уряд США демонстративно апелює до інших учасників господарських правовідносин із метою спонукання їх до правомірної поведінки, вироблення єдиних принципів і стандартів корпоративних правовідносин, що не знайшли нормативного закріплення. Наприклад, якщо успішне кримінальне переслідування діяння корпорації, що полягало у використанні незаконної схеми податкової оптимізації, призводить до ухвалення обвинувального вироку у справі про ухилення від федерального податку на прибуток корпорацій, це безперечно стане стримуючим фактором для інших суб’єктів, які застосовували подібні схеми ухилення від оподаткування. Для тих суб’єктів, які не погоджуються з такими єдиними “правилами гри” у бізнес-середовищі, існує лише одна альтернатива — жорсткі кримінальні санкції.

За загальним правилом, кримінальне переслідування корпорації не виключає кримінальну відповідальність безпосередніх виконавців — акціонерів (співвласників), менеджерів, інших найманих працівників⁶. Якщо паралельно буде встановлено персональну вину фізичної особи у вчиненні злочинного діяння, її також буде притягнуто до кримінальної відповідальності. Таке поєднання відповідальності корпорації як юридичного утворення і персональної вини компетентних представників корпорації також має превентивне значення для попередження злочинних посягань із боку потенційних порушників податкових правовідносин.

У судовому рішенні по справі *Штат Мінесота проти Крісті Понтіак* — Джі Ем Сі Інк. було розроблено три критерії кримінальної відповідальності корпорації за дії свого представника: 1) протиправні дії були скоєні працівником у межах його службових повноважень; 2) ці дії виконувались в інтересах корпорації; 3) вони були вчинені за спеціальним

⁶ Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. — М.: Институт международного права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2001. — С. 146.

повноваженням або погодженням із керівництвом корпорації. Ці моменти повністю враховуються судами у тих кримінальних податкових справах, де обвинуваченим виступає платник-корпорація⁷.

Корпорації нарівні із громадянами США визнаються повноправними суб'єктами правовідносин, а отже, вони можуть виступати позивачами і відповідачами у цивільних судових процесах, а також зазнавати переслідуванню у рамках кримінального судочинства. Згідно з положеннями відомої американському праву доктрини *respondeat superior* (лат. — відповідальність вищого), корпорація може нести кримінальну відповідальність за незаконні дії своїх керівників, інших службових осіб, працівників, а також інших агентів. Узагальнюючий термін “агент” (англ. — *agent*) означає будь-яких представників корпорації, які мають відповідні повноваження і діють (у тому числі протиправно) від імені та в інтересах корпорації. Для притягнення корпорації до кримінальної відповідальності за дії своїх агентів необхідне обов'язкове встановлення двох наступних елементів: 1) агент діяв винятково у межах делегованих йому корпорацією повноважень; 2) такі дії, принаймні частково, були вчинені агентом на користь корпорації. Якщо обидва елементи встановлені, і корпорація та її агент стають потенційними обвинуваченими у вчиненні федерального податкового злочину. Цікаво, що у деяких випадках неотримання корпорацією певної користі від дій свого агента не перешкоджає кримінальному переслідуванню такої юридичної особи.

Так, у справі *США проти Аутомейтід Медікал Лабораторіс* (1985 р.)⁸. Апеляційний суд четвертого округу зазначив, що корислива ознака не є наріжним каменем кримінальної корпоративної відповідальності. У кращому випадку, корисливий інтерес — це просто факт, встановлений у справі. Превалюючим у даному випадку є суб'єктивний критерій поведінки агента: повинен бути встановлений намір працівника на настання корисливого для корпорації результату внаслідок вчинення агентом протиправного діяння, навіть якщо фактично такий результат і не настав. Таке встановлення суб'єктивного ставлення агента до діяння і наслідків має велике кримінально-правове значення, оскільки дозволяє відмежовувати випадки притягнення (коли агент діяв в інтересах компанії) і, навпаки, звільнення (коли агент діяв виключно у власних інтересах) корпорації від кримінальної відповідальності.

Окремо заслуговує на увагу питання можливості встановлення елементу вини у діях корпорації як штучного юридичного утворення, що позбавлене таких суб'єктивних рис як свідомість і самостійна воля. На перший погляд, сама постановка такого питання видається абсурдною і заслуговує на негативну відповідь. Досвід Сполучених Штатів свідчить, що вина у тій чи іншій формі може бути встановлена у діянні, вчиненому агентами від імені корпорації. Взагалі, дещо хаотичний порядок прийняття нових кримінально-правових приписів американським Конгресом і відсутність єдиного кодифікованого кримінального законодавства і, відповідно, понятійного апарату у його структурі призвело до того, що нині федеральне кримінальне законодавство США містить біля 80 термінів, що характеризують винне ставлення особи до вчиненого діяння. “Винахідливі” американські суди, притягуючи корпорації до кримінальної відповідальності, вирішили цю ваду понятійного апарату наступним чином: винність корпорації прямо випливає з факту встановлення вини її агента, який діяв виключно в її інтересах або встановлюється так звана колективна вина корпорації шляхом поєднання ознак внутрішнього ставлення до діяння з боку всіх тих агентів, які брали участь у вчиненні злочину на користь корпорації. Одночасно, встановлена у діях агента-фізичної особи вина може слугувати підставою для притягнення її до кримінальної відповідальності нарівні із корпорацією. Як бачимо, такий елемент вини корпорації є дещо аморфним, з огляду на штучність самого юридичного утворення і зміст вини у діях фізичних осіб. Однак, якщо згадати колективну природу корпорації і врахувати

⁷ State v. Christy Pontiac-GMC, Inc., 354 N.W. 2d 17, 18-20 (Minn. 1984).

⁸ United States v. Automated Medical Laboratories, 770 F.2d 399 (4 th Cir. 1985).

той факт, що діяльність, у тому числі злочинна, корпорації, є виразом діяльності її агентів, стає зрозумілим, що такий вироблений американською судовою практикою підхід є цілком виправданим і, на наш погляд, відповідає загальним положенням відомої американському праву теорії *mens rea* (лат. — винна думка) або теорії вини.

Характеризуючи проблемні питання встановлення елемента вини у діях корпорації, хотілось би додатково звернути увагу на співвідношення вини із інститутом суворої (абсолютної) відповідальності (англ. — *strict liability*), який передбачає настання кримінальної відповідальності за вчинення діяння без обов'язкового доведення вини. Г.О. Єсаков, досліджуючи окремі положення теорії вини у кримінальному праві США, зауважує, що § 2.05 Модельного кримінального кодексу США (теоретичний проект кодифікованого кримінального законодавства, розроблений Інститутом американського права, що містить загальні положення про принципи, інститути, елементи злочинів, а також основні кримінально-правові приписи і виконує демонстраційно-прикладну функцію при розробці кримінальних кодексів штатів — *авт.*) містить винятки з теорії винуватості, які, власне, є втіленням інституту суворої відповідальності⁹. Науковець розглядає нормативне закріплення даного інституту як цілком практично-орієнтований крок, оскільки його існування дозволяє криміналізувати ті види протиправних посягань, які об'єктивно є суспільно небезпечними і в яких водночас неможливо або занадто проблематично встановити елемент вини¹⁰. Від себе додамо, що концепція відповідальності без вини застосовується під час кримінального переслідування корпорацій за порушення вимог, передбачених переважно нормами регулюючого законодавства. Прикладом притягнення корпорації до кримінальної відповідальності є випадки здійснення діяльності, яка є об'єктивно шкідливою для суспільства, а отже, заборонена державою.

Не ставлячи під сумнів доцільність застосування інституту суворої відповідальності щодо окремих порушень федерального регулюючого законодавства, ряд американських науковців, зокрема Р. Гейнер, досліджуючи дану проблему, вказує на таку серйозну ваду системи корпоративних злочинів, як її надмірна і безпідставна об'ємність¹¹. Як свідчать останні кримінологічні дослідження з цього питання, "гумові" диспозиції багатьох федеральних кримінальних приписів *de jure* дозволяють притягувати корпорації до кримінальної відповідальності навіть за незначні порушення норм регулюючого законодавства. У зазначеному вище дослідженні відділу правової політики Міністерства юстиції США вказувалось, що формально кримінальні санкції можуть застосовуватись до корпорацій у випадку порушення ними будь-якої з 10 тис. норм регулюючого, у тому числі податкового, законодавства¹². Ця цифра, яка шокує уяву, мимоволі змушує пригадати постійні словесні баталії на вищому політичному рівні нашої держави стосовно надмірного тиску регулюючого законодавства на діяльність вітчизняного бізнесу. Виявляється, що не тільки Україна потребує вирішення цієї актуальної правової проблеми. Обґрунтовано постає риторичне питання: як же при такому стані речей у США знаходить своє втілення принцип криміналізації найбільш небезпечних порушень суспільних відносин? Адже держава володіє такими альтернативними засобами впливу на корпоративну діяльність, як цивільно-правові та адміністративно-правові. Це питання й досі перебуває на стадії невизначеності і, на наш погляд, потребує однозначного вирішення на доктринальному і вищому законодавчому та судовому рівнях.

⁹ Єсаков Г.А. *Mens rea* в уголовном праве США: историко-правовое исследование / Предисловие О.Ф. Шишова. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. — С. 397.

¹⁰ Там само. — С. 299.

¹¹ Ronald L. Gainer *A Caution Concerning Runaway Criminalization of Corporate Activities* // www.iuscrim.mpg.de/verlag/online/Band_S78/13-SUBJN-6.pdf.

¹² Office of Legal Policy of the United States Department of Justice, *Decriminalization of Regulatory Violations* (1983) — p. 25-27 // www.usdoj.gov/opl.

Проведене дослідження дозволяє дійти наступних висновків.

По-перше, можна із впевненістю констатувати, що інститут корпорації як суб'єкта кримінальної відповідальності у США на рівні федерації не є якоюсь юридичною абстракцією, що позбавлена практичного втілення. Навпаки, розглянуті вище комплексні федеральні програми протидії корпоративній злочинності і вироки федеральних судів різних інстанцій переконливо свідчать про остаточне і безповоротне сприйняття даного інституту сучасною доктриною кримінального права США.

По-друге, максимально неупереджена характеристика положень про кримінальну відповідальність корпорацій, якої намагався досягти автор цих рядків, свідчить, що навіть інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб "номер один у світі" не позбавлений ряду серйозних вад, які потребують швидкого і комплексного усунення. У першу чергу, це стосується декриміналізації великої кількості діянь, що можуть вчинюватись корпораціями, однак які об'єктивно не становлять значної суспільної небезпеки.

По-третє, висловлені у роботі позиції і обґрунтування щодо доцільності існування інституту корпоративної кримінальної відповідальності, а також фактів щодо його застосування в США можуть братись до уваги як прибічниками, так і супротивниками ідеї юридичних осіб як суб'єктів злочинів в Україні. Повністю підтримуємо такий підхід критичного вивчення зарубіжного досвіду, адже загальновідомо: у спорі народжується істина.

Автор усвідомлює, що представлена робота на даному етапі не може претендувати на роль комплексного кримінально-правового дослідження, оскільки вона присвячена юридичному аналізу лише деяких аспектів притягнення корпорацій до кримінальної відповідальності за федеральним законодавством США. Проте слід вказати на перспективність подальших наукових розвідок у цьому напрямі, присвячених передусім питанням застосування кримінальних покарань щодо винних корпорацій, а також вивченню особливостей кримінальної відповідальності корпорації за окремі групи злочинів, зокрема проти системи федерального оподаткування.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 6 від 16 лютого 2006 року)*

